

VU Research Portal

Plicht tot leren & plichten leren

van Wijk, A.R.

2007

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van Wijk, A. R. (2007). *Plicht tot leren & plichten leren: Een onderzoek naar de ontwikkeling van de doperse geloofsopvoeding in de Lage Landen (ca. 1540-1811), aan de hand van de in druk verschenen geloofspedagogische geschriften.* [, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Globale samenvatting en conclusies

De eerste doperse geloofspedagogische geschriften zagen omstreeks het jaar 1540 in de Lage Landen het licht; toentertijd waren hier naast de katholieke boekjes ook al lutherse teksten voor de geloofsopvoeding in omloop. Zowel de katholieken als de luthersen waren van oordeel dat het geloofsonderricht een zaak was die zowel door de ouders, de school als de kerk ter hand genomen diende te worden, zij het dat het binnen de toenmalige historische situatie in ons land alleen voor katholieken mogelijk was om aan deze overtuiging vorm te geven. Ook over de leerinhoud van de catechese bestond er tussen beide religies overeenstemming: de vier catechetische categorieën, sc. het Credo, de Tien Geboden, het Onze Vader en de sacramenten namen in het geloofsonderricht de voornaamste plaats in. Het lesmateriaal voor het geloofsonderricht onder katholieken en luthersen was op de opvoeders gericht, waardoor dit materiaal voor de ouders tevens als stof voor het zelfonderwijs kon dienen; teksten die zich direct, dan wel uitsluitend tot kinderen richtten, waren in deze periode nauwelijks ontwikkeld.

De 'doperse' geloofspedagogische boekjes die in deze tijd verschenen zijn in twee categorieën onder te brengen: in de eerste wordt in algemene zin over de geloofsopvoeding geschreven voor de eigen geloofsgenoten, in de tweede richten de ouders zich in geloofsopvoedende zin tot hun eigen kinderen. In de eerste categorie, waaronder de boeken van David Joris, Hendrik Niclaes en Menno Simons ressorteren, wordt alleen door Niclaes aandacht aan de catechetische stukken geschonken en wordt door alle drie auteurs veel nadruk gelegd op de gehoorzaamheid die de kinderen hun ouders verschuldigd zijn. De boeken van Joris en Niclaes zijn voor de kinderen zelf bestemd, waardoor deze lectuur zich onderscheidde van die der katholieken en van het merendeel van die der luthersen. De tweede categorie omvat naast het tot zijn eigen kinderen gerichte testament van Joriaen Ketel vooral de brieven die de slachtoffers van de geloofsvervolgung aan hun kinderen hebben geschreven; brieven, die in de doperse martelaarsboeken zijn opgenomen. Deze doperse testamentenliteratuur vormt, als element in de algehele godsdienstige vernieuwingsbeweging van de zestiende eeuw, naar genre en inhoud op zichzelf een vernieuwing van de tot dan toe bestaande geloofspedagogische praktijk; een praktijk die aansloot bij de doperse opvatting van geloofsopvoeding, die - anders dan bij katholieken, luthersen en gereformeerden - in deze periode nog niet als een opdracht voor de gemeente en haar leraren werd gezien, maar als de exclusieve, vanzelfsprekende taak van de ouders beschouwd werd. Inhoudelijk vertoont de doperse geloofsopvoeding van persoonlijke aard grote onderlinge overeenstemming: de kinderen wordt hierin geen kennis van de catechetische stukken aanbevolen, maar wordt van hen deugdzaamheid in het algemeen en gehoorzaamheid in het bijzonder verlangd en wordt een persoonlijke geloofskeuze als bekering van hen verwacht. De Schrift neemt in de doperse geloofsopvoeding van meet af aan een

allesbeheersende plaats in; zowel ter argumentatie als ter catechisatie worden talloze bijbelteksten aangehaald en vermeld, aangezien degelijke, parate bijbelkennis als het fundament voor de verdere geloofsontwikkeling van de kinderen beschouwd werd.

Ook na de periode van de vervolgingen, waaraan eind zeventiger jaren van de zestiende eeuw met de Pacificatie van Gent (1576) en de Unie van Utrecht (1579) een einde kwam, zijn tot in de eerste helft van de zeventiende eeuw de doperse geloofspedagogische geschriften te onderscheiden in die tot een algemene doperse lezerskring gericht waren en die voor de eigen kinderen bestemd waren. In deze laatste categorie zijn het de vormen van vaderlijk onderricht van Van Dantzych, Twisck, Van Wormerveer en H.P. (allen afkomstig uit orthodoxe richtingen), die de plaats van de martelaarsbrieven zijn gaan innemen.

Vanaf de dertiger jaren van de zeventiende eeuw verschijnen van de kant van enkele leraren leerboekjes ten dienste van de ouders die hun kinderen middels huisonderwijs als 'aenkomeling' willen voorbereiden op toetreding tot de gemeente. De leerboekjes van *Anonymus*, Pietersz, Jansz, Van Braght en Dirksz zijn op basis van de hierin voorkomende combinatie van examineerbare kennis met geloofsopvattingen van de eigen denominatie aan te merken als de eerste doperse catechismi. Hoewel voor het huisonderwijs de ouders het initiatief dienden te nemen, werd tevens van de aankomeling verwacht, dat deze ook zelf de Schrift ter hand zou nemen, waartoe de aangegeven tekstverwijzingen in deze leerboekjes een handreiking wilden zijn. Van uniformiteit, zoals rooms-katholieken, luthersen en gereformeerden die kenden, is in deze boekjes geen sprake; de gekozen leerinhoud en de wijze van behandeling hiervan loopt ook bij onderlinge vergelijking uiteen. De vier traditionele catechetische stukken komen in deze doperse catechismi veelal impliciet ter sprake, terwijl aan hun denominatieve differenties als ban, mijding, buitentrouw, voetwassing, eed, positiekeuze ten opzichte van de overheidsambten en het mijden van geweld veel aandacht wordt geschonken.

Waar geloofsopvoeding na het verscheiden van beide ouders in het huisonderwijs niet meer kon plaatsvinden, werd deze - aanvankelijk als diaconaal beschouwde - taak door de gemeente overgenomen, zodat ook weeskinderen in de christelijke godsdienst zouden worden onderwezen. Hierdoor vormde het geloofsonderricht aan weeskinderen door de gemeente, als een bijzondere door de gemeente geïnstitutionaliseerde vorm van huisonderwijs, bij doopsgezinden de geleidelijke overgang naar het geloofsonderricht voor alle kinderen van hen die tot de gemeente behoorden. Zo is er in de zeventiger jaren van de zeventiende eeuw sprake van godsdienstonderwijs vanwege de gemeente in zowel Waterlandse (Leiden), Vlaamse (Amsterdam, Rotterdam en Leiden) als Verenigde gemeenten (Utrecht en Haarlem); hiertoe verschijnen in deze periode dan ook de eerste, voor deze vorm van onderwijs bestemde leerboekjes.

Het doperse decor waartegen deze nieuwe situatie zich afspeelde werd gevormd door het collegiantisme, de aantijgingen van socianisme, de lammerenkrijg en

een zich verder ontwikkelend confessionalisme. In deze tijd zijn in de doperse catechetische lectuur twee richtingen te onderkennen; aan de ene kant staan de auteurs van de meer biblicistische leerboekjes (Sittart, Van Weenigem, Florisz), terwijl hiernaast auteurs staan die een meer confessionalistische aanpak voorstaan. Op dit niet te miskennen confessionalisme is de overheersende en controlerende positie van de publieke, gereformeerde kerk in de samenleving stellig van invloed geweest; wijze van vraagstelling, gebezigde terminologie en het voorkomen van naar oorsprong niet doperse leerstellige theologie getuigen van calvinistische beïnvloeding (Apostool/Van Deil, Van Eeghem, Dooregeest/Schyn/Beets). Hiernaast staat, hoewel minder prominent, de eveneens leerstellige invloed van het socianisme (Galenus). Het is buiten deze invloeden van buitenaf tezeldertijd ook een behoefte vanuit de dopers zelf geweest om aan de eigen biblicistische identiteit voortaan ook een mate van confessionalisme toe te voegen, teneinde hierdoor aan de eigen denominatie een scherper profiel te kunnen geven; hiertoe zal het gegeven dat het aantal der doperse dienaren/auteurs met een goede (theologische) opleiding was toegenomen, mede hebben bijgedragen.

In dit verband kunnen wij spreken van een identiteitsmutatie onder de dopersen, waarbij het oorspronkelijk exclusief biblicisme wordt verlaten. Deze nieuwe benaderingswijze van de geloofspedagogische leerstof houdt tevens een verzachting in van het benadrukken van de onderlinge doperse geschilpunten: waar ban, mijding, buitentrouw en voetwassing voorheen in de inhoud van de leerstof uitdrukkelijk aanwezig waren, krijgen deze aan het einde van de zeventiende eeuw een minder toonaangevende plaats. Het zijn de Oude Vlamingen geweest die in deze tijd het huisonderwijs nog als enige vorm van geloofsonderwijs wenselijk vonden te handhaven.

De posities van Oude Vlamingen, de Lammisten en de Zonnisten bleven in de eerste helft van de achttiende eeuw meestendeels geconsolideerd, hoewel deze denominaties alledrie in ledental terugliepen. Van onderlinge polemiek is in deze periode verminderd sprake, vanwege het toegenomen wederzijds respect voor de onderscheiden zienswijzen.

We zien dat de ontwikkeling die zich in de geloofspedagogische boekjes in de laatste decennia van de zeventiende eeuw met een opkomend confessionalisme had ingezet, zich voortzet in de boekjes die in de eerste helft van de achttiende eeuw verschijnen; het is een ontwikkeling waarin zich tevens piëtisme en moderate Verlichting zijn te herkennen. Geregeld terugkerende onderwerpen in de diverse doperse leerboekjes zijn in deze periode: de kennis en eigenschappen van God, de betekenis van de H. Schrift, de schepping, de drie-eenheid, de val en wederoprichting van de mens, de christologie, de doop, het avondmaal, de overheid, de wederwraak, de eed, de gemeente, de dienaren der gemeente, de ban, de dood, de wederopstanding der doden, het laatste oordeel, de straf der goddelozen en de eeuwige zaligheid voor de vromen.

Piëtistische elementen zijn vooral aan te treffen in de boekjes van Ten Cate, Dijk, Van Koomen, Hendriks en vooral Deknatel. Duidelijker laat zich in deze tijd de invloed van de opkomende moderate Verlichting kennen: methodisch, in de vorm van vragenboekjes zonder voorgegeven antwoorden en inhoudelijk, in de presentatie van de natuurlijke godskennis naast het openbaringsgeloof, zoals bij Kien, Van Huyzen, Schijn en Thomas. Een voorhoedepositie hebben de dopers ingenomen door de rationeel-empirische bevindingen van de fysico-theologie in hun leerboekjes op te nemen, het meest geprononceerd treffen we dit aan bij Kat, Verduin en Schagen. Ook is er sprake van toenemende invloed van remonstranten en buitenlandse calvinistische theologen, wier denkbeelden zonder terughoudendheid door tolerante doopsgezinde auteurs in hun boekjes worden overgenomen.

De geïsoleerde positie die de Oude Vlamingen met hun exclusieve waardetoekenning aan het huisonderwijs tot dusverre hadden ingenomen werd in de eerste helft van de achttiende eeuw geleidelijk verlaten; Dijk, Hendriks, Waerma en Boudewijns waren onder hen de eersten die de nieuwe wegen van de gemeentecatechese zijn ingeslagen. Zo werd nog voor het einde van de eerste helft van de achttiende eeuw het godsdienstonderwijs vanwege de gemeente onder doopsgezinden een alom aanvaarde vorm van geloofsoverdracht.

Ook na 1750 zet de teruggang in het ledental en in het aantal der doperse gemeenten zich voort, desondanks bleef het geïnstitutionaliseerde onderscheid tussen de Oude Vlamingen, de Zonnisten en de Lammisten tot aan het einde van de eeuw voortbestaan. Als tengevolge van de financiële maatregelen van de Franse bezetter de Amsterdamse verenigde gemeente de door haar ondersteunde kweekschool voor de predikantsopleiding niet meer kan bekostigen, leidt dit in 1811 tot de stichting van de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit, waaraan de instandhouding van de kweekschool en de subsidiëring van armlastige gemeenten, die niet in staat waren om een door de kweekschool opgeleide predikant te betalen, door de aangesloten gemeenten wordt toevertrouwd.

Allengs participeren in de achttiende eeuw steeds meer doopsgezinden in het maatschappelijke leven, zo kende de genootschapstraditie onder hen belangrijke vertegenwoordigers, waarvan met name Teylers genootschappen en de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' getuigen. Tezelfdertijd waren veel auteurs en redacteurs van de spectatoriale tijdschriften doopsgezind - zoals de leraar Van Engelen - waardoor zij een significant grote rol in de Nederlandse Verlichting hebben gespeeld.

Ook onder doopsgezinden kwam in de tweede helft van de achttiende eeuw het verlangen naar politieke zeggenschap op, waardoor zeer velen onder hen kozen voor de partij der patriotten, waar zij vaak een leidende positie hebben ingenomen. Als de Bataafse Republiek wordt ingesteld, participeren ook doopsgezinden, naast andere voorheen van overheidsfuncties buitengesloten denominaties, met gereformeerden in de nieuwe regering.

Na 1750 zien we dat zich met betrekking tot de doperse geloofsopvoeding twee los van elkaar staande ontwikkelingen voordoen: onder de behoudende groeperingen - als de rechtse Zonnisten en de Oude Vlamingen - wordt door velen met grote inzet gepoogd de teloorgang van de oude gronden onder de jeugd een halt toe te roepen, door een aanzienlijk aantal nieuwe leerboekjes in druk te laten verschijnen, zoals gedaan is door Dijk, Luytjesz, S.B. Hoekstra, Waerma, B.S. Hoekstra, Van Dokkumburg, Valter, Ris en Gorter, terwijl hiernevens de ingezette moderaat verlichte behandeling van het geloofsopvoedkundig materiaal zich tezelfdertijd onder de doopsgezinden weet te consolideren, zoals in het werk van de Harlinger leraren, Wagenaar, Wagenmaker, Hulshoff, Tichelaar, Hovens, P. Beets, Van Oosterwijk Hulshoff en F. Hoekstra. Voor hun leerstof zouden redelijkheid, zedelijke deugd en plichten, met burgerschap, vaderlandsliefde, natuurlijke godskennis en fysico-theologie de steeds terugkerende bestanddelen vormen. Onder de laatstgenoemden zijn er die nu oog krijgen voor algemeen pedagogisch inzichten, zoals Locke die tevoren reeds had gegeven en die der Duitse Philantropijnen. Dit heeft met zich meegebracht dat zich vanaf de vijftiger jaren van de achttiende eeuw een nieuw aandachtspunt aandient in de verlichte doperse pedagogische literatuur, te weten de opvoeding van het kind als zodanig, wat in het werk van Verwer, Hulshoff, Van Oosterwijk Hulshoff, P. Beets en F. Hoekstra en het werk van de auteurs van het Nut naar voren komt.

Zij waren wars van leerstellige beïnvloeding en vertoonden specifieke belangstelling voor de zedelijke plichten, waardoor zij fakkeldragers zijn geweest in een ontwikkeling, waarin middels vader en zoon Nieuwenhuizen, Van Rijswijk, Tichelaar en Van Gelder, de doperse geloofsopvoeding meer oog heeft gekregen voor een meer algemeen burgerlijke oriëntatie.

De personele betrokkenheid van doopsgezinde predikanten bij de beginfase van het nationaal onderwijs is met Van Rijswijk, Tichelaar, Van Gelder, Floh en P. Beets - gelet op hun relatief geringe aantal onder de predikanten in Nederland - groot geweest; desondanks kan er van inhoudelijke doopsgezinde invloed op de opvoeding in de godsdienst en zedenkunde in het toenmalig lager onderwijs nauwelijks gesproken worden.